

**Πρακτικές, συμπεριφορές και ρήξεις στον αγροτικό κόσμο.
Βροντολογία-σεισμολογία-νομοκανόνες 17^{ου}-18^{ου} αιώνα.
Καταχρηστικές παρεκκλίσεις στη διαχείρισή τους**

Στέλιος Μουζάκης*

Γενικά

Πανάρχαιος και ακατάπαυστος είναι ο αγώνας του ανθρώπου για την εξασφάλιση των υλικών και πολιτισμικών όρων της επιβιώσής του. Ένας αγώνας διαρκής, όμως διακριτός, ανάλογα με τα επίπεδα εξέλιξης και τα εκάστοτε μέσα διεξαγωγής του. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να κινείται σε ένα σύνθετο πλαίσιο θεσμών τους οποίους διαμορφώνει, οργανώνει και τυποποιεί ο ίδιος, σε τρόπον ώστε να επιτυγχάνει να ρυθμίζει τις λειτουργίες της ζωής του ακολουθώντας ένα κοινά αποδεχτό εθιμικό δίκαιο. Εντείνοντας όμως πάντοτε την προσπάθειά του, ούτως ώστε να καταφέρει να επιτύχει την επικοινωνία του φυσικού με τον μεταφυσικό κόσμο¹.

Η αποτυχία της σοδειάς, αποτελεί ίσως τον βασικότερο φόβο μιας αγροτικής κοινωνίας η οποία μπορεί να οδηγήσει τα αγροτικά νοικοκυριά στο να βιώσουν τις απρόβλεπτες πολλαπλές συνέπειες μιας άφορης χρονιάς, φθάνοντας μέχρι της αστάθειας των οικονομιών τους. Ιδιαίτερα όταν οι φτωχότεροι βρίσκονται σε μια μόνιμη οικονομική ανασφάλεια και αδυναμία ελέγχου των φυσικών όρων της παραγωγή τους, σε περιοχές όπου είναι περισσότερο έκδηλες οι ιδιαιτερότητες του μεσογειακού κλίματος. Είναι όμως βέβαιο ότι συναντάται μεγάλη διαβάθμιση στην αναλογία του μεγέθους και του είδους του φόβου τον οποίο βιώνει ο κάθε άνθρωπος σε κάθε περίπτωση. Αυτό ακριβώς είναι το στοιχείο που διαμορφώνει την "ιστορικότητα" του φόβου: δεν φοβούνται όλες οι ιστορικές κοινωνίες τα ίδια πράγματα με τον ίδιο τρόπο.

Για τις ανάγκες τους αυτές οι άνθρωποι προχώρησαν σε ακραίες συχνά συμπεριφορές στην προσπάθειά τους να τιθασεύσουν τα στοιχεία της φύσης, ούτως ώστε να δυνηθούν να προστατεύσουν, να εξασφαλίσουν ή και να αυξήσουν την αυτάρκεια στα παραγόμενα προϊόντα, μέσα στα πλαίσια της κλειστής παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας: όπως δημητριακά, κρασί, αλλά και τα αντίστοιχα κτηνοτροφικά, επεμβαίνοντας ή πιστεύοντας ότι μπορούν να καταφέρουν να επέμβουν για το σκοπό αυτό, στα φυσικά φαινόμενα².

Σαφώς και είναι βέβαιο ότι απηχούν πολύ παλαιές-τοτεμικές-δοξασίες, οι οποίες προέρχονται από την εποχή όπου η παραγωγική γεωργική οικονομία, είχε να αντιμετωπίσει ένα πλήθος διαμέσων δυνάμεων ανάμεσα στον άνθρωπο³ και τη φύση⁴. Την πραγματικότητα αυτή ο άνθρωπος συχνά τη συνέδεσε, με την παράβαση από μέρους του κάποιων θεϊκών εντολών και δέχτηκε ότι οφείλεται συχνά στις αμαρτίες του⁵. Αναγνωρίζεται, όπως ήταν αναμενόμενο, ότι ο Θεός εκδηλώνει την κηδεμονία και την πρόνοια του για το ανθρώπινο γένος, αλλά τονίζεται και η ευθύνη που έχουν οι ίδιοι οι άνθρωποι για τα συμβαίνοντα⁶.

Όσον αφορά στην καθημερινή ζωή, συχνά χρησιμοποιήθηκαν μαγικές πράξεις, κυρίως προφυλακτική μαγεία από τα κακά πνεύματα, τα παράσιτα, τις ασθένειες ή το κακό

* Ιστορικός ερευνητής πολιτισμών, stelmouzakis@hotmail.gr

¹ Βαρβούνης 1995, 41-42.

² Κωστής 1993.

³ Λεκατσάς 1957, 337-339.

⁴ Polyhistor VIII, 32.

⁵ Καφταντζής 1989, 119.

⁶ Παΐζη-Αποστολοπούλου-Αποστολόπουλος 2006, 70.

μάτι. Η μαγεία ουσιαστικά αποτέλεσε μέρος της τεχνολογίας η οποία του επέτρεψε να ασκήσει προσφυγή για το περιβάλλον⁷. Τελικά φαίνεται ότι «δυο καταναγκασμοί δρούσαν στο επίκεντρο της ιστορίας της Μεσογείου, η φτώχεια και η αβεβαιότητα του αύριου. Αυτό ίσως ήταν και η αιτία της φρονιμάδας, της λιτότητας, της επινοητικότητας των ανθρώπων⁸».

Στην εισήγησή μας πολύ σύντομα θα αναφερθούμε σε ότι έχει σχέση με την εκμετάλλευση των χαρακτηριστικών της λαϊκής μετεωρολογίας όσον αφορά τα γεωργοκτηνοτροφικά, τις εκάστοτε πρακτικές και το περιβάλλον. Γενικότερα, συμπεριφορές του αγροτικού κόσμου μεταξύ του 17^{ου} και 18^{ου} αι., όπως αυτές εμφανίζονται μέσα από τις καταγραφές στα Σεληνοδρόμια⁹, στα Βροντολόγια¹⁰, στα Σεισμολόγια¹¹ ως και το αντίστοιχο εθμικό δίκαιο στους Νομοκάνονες¹², κατά κύριο λόγο όμως όταν αυτά εμφανίζουν ιδιαίτερες καταχρηστικές παρεκκλίσεις στη διαχείρισή τους.

Βεβαίως δεν πρέπει να λησμονούμε ότι τα συγκεκριμένα κείμενα είναι δυνατόν να κατανοηθούν αποκλειστικά και μόνον, μέσα στο δικό τους πολιτισμικό πλαίσιο. Εδώ είναι αναγκαίο να σημειώσουμε ότι η Εκκλησία τα συμπεριλαμβάνει στα ψευδεπίγραφα ως «βέβηλα και βάρβαρα» και για το λόγο υπήρξαν εξοβελιστέα¹³ και ακατάλληλα για ανάγνωση. Όμως διαμέσου αυτών των κειμένων είναι δυνατό να παρακολουθήσουμε αφενός τη γλωσσική συνέχεια όσον αφορά τη διαμόρφωση του ίδιου κειμένου αλλά κυρίως τις αντίστοιχες ρήξεις στις κοινωνίες όπως αυτές εμφανίζονται μέσα στη διάρκεια των χρόνων.

Τα των αστέρων εγχειρίδια

Με την πάροδο των χρόνων, τη φυσική εξέλιξη, την επιμονή και την υπομονή ο άνθρωπος ανέπτυξε τη γεωργία και τη κτηνοτροφία. Όμως με διάφορους τρόπους όπως παρακλήσεις προς το Θείο για βοήθεια ή προστασία, προσπάθησε να επέμβει ή και να εμποδίσει τα φαινόμενα της φύσης, αλλά και πιθανές πονηρές ενέργειες που είχαν ως σκοπό την καταστροφή της παραγωγής του. Έτσι «πίστευε ότι με μαγικές επωδές είναι δυνατόν να προκαλέσει βροχές ή να αποσοβήσει καταιγίδες¹⁴». Ακόμα προσπαθούσε με τη μελέτη της κίνησης του Ήλιου ή τις αυξήσεις και μειώσεις της Σελήνης να προείδει πως θα μπορούσε να προγραμματίσει καλύτερα τις εργασίες του. Ειδικότερα ο αγρότης συνέδεσε τις μυστηριώδεις εναλλαγές της Σελήνης με την ανάπτυξη ή την αποσύνθεση των επί της γης αγαθών. Έτσι δέχτηκε από συμπάθεια την αποκατάσταση της σχέσης αιτίου και αποτελέσματος και αντιστοίχησε τις καθημερινές του γεωργικές δραστηριότητες με τις εναλλαγές της Σελήνης.

Από τη Ρωμαϊκή αλλά και την περίοδο του Βυζαντίου, παράλληλα με τις προστατευτικές διατάξεις του επίσημου δικαίου, αναπτύχθηκε μια κατηγορία εγχειριδίων¹⁵, που φαίνεται ότι απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία στη συνεχή προσπάθεια των γεωργών στο να αντιμετωπίσουν τις τοπικές καιρικές συνθήκες. Εξαιτίας αυτού εμφανίζουν μιαν αξιοπρόσεκτη παρουσία, που όμως ελάχιστα έχει ερευνηθεί¹⁶. Είναι τα λεγόμενα *Βροντολόγια*, *Σεισμολόγια*, *Σεληνοδρόμια* αλλά και τα *Ηλιοδρόμια*, παράλληλα με τα

⁷ Dupuy 1987, 71-77. Pitra, 1888, 300.

⁸ Braudel 1991, 300.

⁹ Stephano 1848-1854, 147.

¹⁰ Stephano 1833, 429.

¹¹ Stephano 1833, 429.

¹² Κριαράς 1990.

¹³ Αγαπίου-Νικοδήμου 1800, 48.

¹⁴ Seneca 4,7,3.

¹⁵ Χωνιάτης 1835, 276.

¹⁶ Theodossiou 2012, 15.

γεωπονικά βιβλία, τα *Ιατροσόφια* και τους *Νομοκάνονες*, για να αναφέρουμε τις πηγές με τις οποίες, σύντομα, θα ασχοληθούμε. Την παλαιότερη συστηματική θεώρηση των σχέσεων της Σελήνης με τον Ήλιο και με τα ζώδια και των εξ αυτών συμπερασμάτων των αφορούντων στη γεωργία, συναντάμε στις *Διοσημείες* του Ιωάννη του Λυδού (5^{ος} - 6^{ος} αι.) όπου οι αντίστοιχες περιγραφές¹⁷ αλλά και στα *Γεωπονικά* του Κασσιανού Βάσσου (10^{ος} αι.)¹⁸.

Σχέση της Σελήνης με τη γεωργία. Σεληνοδρόμια

Στην αρχή ενός παλαιού Σεληνοδρομίου συναντάμε μικρό πρόλογο όπου εξηγείται πολύ σύντομα σε ποία φάση της Σελήνης είναι καλό να φυτεύει κάποιος. «Τινές φασίν αυξανομένης της Σελήνης χρη φυτεύειν, φθινούσης δε ού. Άλλοι από τετάρτης έως οκτωκαιδεκάτης. Άλλοι παραιτούνται από πεντεκαιδεκάτης μέχρι εικοστής φυτεύειν. Η δε ακριβής και δια πείρας διδασκαλία, υπό γής ούσης της Σελήνης φυτεύειν χρη¹⁹». Σύμφωνα με τον κωδικογράφο, η καλύτερη χρονική στιγμή για να φυτεύουμε είναι όταν έχουμε πανσέληνο. Βεβαίως καθόλη τη διάρκεια του γεμίματος η Σελήνη βρίσκεται σταδιακά κατερχόμενη κάτω από τη γη. Αντίθετα στο χάσιμο βρίσκεται πάνω από τη γη, όπου σταδιακά ελαττώνει την παρουσία της²⁰.

Προτού προχωρήσουμε στα σχετικά με τη γεωργία ας δούμε τη σχέση της Σελήνης με την πρόγνωση των φαινομένων του χειμώνα, στα κείμενα του Ευδόξου του Κνίδιου²¹ (5^{ος} -4^{ος} αι.), από έναν κώδικα του 16^{ου} αι.. Θα περιοριστώ να αναφερθώ σε λίγα ζώδια και στα έχοντα σχέση με τα γεωργοκτηνοτροφικά.

«Ιουνίου ιδ' ει εν Κριώ ευρεθή η Σελήνη.. έσται αχλύς και βρονταί και χάλαζαι, ταραχαί τε τοις δένδροις εκ βιαίων πνευμάτων..

Ιουλίου κ' ει εν Κριώ ευρεθή η Σελήνη... χειμών ανεμώδης και ψυχρός και χιονώδης και όμβροι συνεχείς ... χρόνος δε έξει γεννημάτων ευφορίαν και ελαιών και φοινίκων, οίνος ολίγος μεν παραμόνιμος και των τετραπόδων αύξησις..

Ιουνίου ιδ' ει εν τω Ταύρω ευρεθή η Σελήνη, ένδεια των επιτηδείων...»

Στο *Περί Καταρχών* κείμενο του Μάξιμου, ένα κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην γεωργία. Το κείμενο στο οποίο καταγράφονται ποιες γεωργικές εργασίες πρέπει να εκτελούνται στην εκάστοτε θέση της Σελήνης επί του κάθε ζώδιου, νομίζω ότι συνοψίζει όλες τις γνωστές θέσεις:

«X. Περί γεωργίας

Σελήνης Κριώ συμφέρει φυτεύειν, σπείρειν, σηκούς κατασκευάζειν, γην βωλοστροφείν και εξημερούν, έσται γαρ ταχέως κάρπιμος.

Σελήνης Ταύρω συμφέρει γεωργικά πράγματα πάντα απλώς πράττειν, εργολαβίας δε ή μισθώσεως γεωργικής επιλαβίσθαι ου συμφέρει...²²»

Συνέδεαν την αγροτική κυρίως παραγωγή, ανάλογα με τη θέση της Σελήνης, κάποτε και με το πώς αυτή εμφανίζεται χρωματικά κατά τη χρονική στιγμή που περνούσε από τα αντίστοιχα ζώδια. Αυτό τον σκοπό εξυπηρετούσαν τα *Σεληνοδρόμια*. Συχνά οι προγνώσεις για τη μελλοντική εξέλιξη της καλλιέργειας δεν λαμβάνουν υπόψη τους μόνον τη θέση της

¹⁷ Λυδός 1838, 294-299.

¹⁸ Βάσσος 1871, 5.10.

¹⁹ CCAG 01,165.

²⁰ Βάσσος 1930,17-18.

²¹ Goldstein - Bowen 1983,330-331.

²² Ludwich 1877, 93.456-474.

Σελήνης σε κάθε ένα από τα 12 ζώδια ή τη σχέση τους με τους πλανήτες αλλά και την θέση κάποιας συγκεκριμένης αριθμητικά ημέρας.

Σε ένα άλλο μαγικό κείμενο η θέση της Σελήνης συνδέεται ακόμα και με την οικιακή οικονομία εφόσον προκαθορίζει τον κατάλληλο χρόνο για να προβεί κάποιος σε δικαιοπραξίες ακινήτων αλλά και ζώων. Αναφέρει: «Η Σελήνη εν Κριώ επιτηδεία εστί ... εις το αγοράζειν τετράποδα ζώα. Σελήνη εν Ταύρω επιτηδεία εις αγοράν περιβόλων ... και φυτεύειν δένδρα ... Σελήνη εν Διδύμοις επιτηδεία εις το κυνηγάν ... Σελήνη εν Παρθένω επιτηδεία εις το κατασπείραι ... Σελήνη εν Ιχθύσιν επιτηδεία εις το φυτεύειν δένδρα...²³»

Σαφώς η καλύτερη εποχή για να κλαδεύεις δένδρα και αμπέλια είναι ο Γενάρης. Άλλωστε γνωστή είναι η παροιμία «Γενάρη μήνα κλάδευε φεγγάρι μη ξετάζεις²⁴», ή και «το γενάρη κόβε κλήμα και καιρό μη ρωτάς²⁵», στοιχεία που επισημαίνουν το πόσο βαθιά είναι ριζωμένη η πίστη στις μαρτυρίες της Σελήνης. Βέβαια το Γενάρη είναι όψιμα -αργά, για να σπείρεις. Γι' αυτό στη Νάξο λένε για το σπάρσιμο «Γενάρης αν έχης τόπο καλό βάλτο, αλλοιώς άμε το στο μύλο άλεσέ το και φάτο». Ακόμα τη γνωστή παροιμία «Φλεβάρης κι αν φλεβήζει καλοκαιριαίς μυρίζει μα αν δώση και κακιώση μεσ' το χιόνι θα μας χώσει²⁶». Στα Φάρασα της Μικράς Ασίας έλεγαν «του Φλεβάρη το κριθάρι, του Μάρτη το κατσίκι²⁷», δηλαδή η προκοπή του κριθαριού φαίνεται το Φεβρουάριο και των κατσικιών το Μάρτη.

Εκλείψεις Σελήνης

Σημαντική θέση στις προβλέψεις κατέχουν και οι εκλείψεις της Σελήνης: «Εάν η σελήνη κρατηθή και εις ζώδιον τον κριόν λάχη ένδειξιν ποιεί, εις θνήσιν κτηνών και κυνήγην πολύ γένηται, και λείψις υδάτων...²⁸», «Ει δε εις τον αιγόκερον λάχη θνήσης κτηνών δηλοί, κι στένωσις σίτου και κριθου, και υετού και οίνου και παντός πράγματος...²⁹».

Υπάρχουν ακόμα αναφορές όπου συνδέουν τη Σελήνη και τη θέση της σχετικά με τα ζώδια, με την πτώση από τον ουρανό κόκκινης λάσπης ή φωτιάς ακόμα και αν πέσουν από τον ουρανό βάτραχοι, κοινό φαινόμενο όταν υπάρχουν καταιγίδες ή και σκόνη παχιά³⁰.

Εκλείψεις Ηλίου

Σύμφωνα με ελάχιστα κείμενα που διασώζονται τα Ηλιοδρόμια, η επιτυχία και η απόδοση της αγροτικής αλλά και της κτηνοτροφικής παραγωγής έχει άμεση σχέση κάποτε και με τις εκλείψεις του Ηλίου και το ζώδιο στο οποίο συμβαίνει αυτή. Έτσι σε έναν κώδικα από τη μονή Ιβήρων διαβάζουμε: «... Εάν εις ζώδιον τον δίδυμον λάχη, εις ζημίαις των σπόρων δηλοί, και ολιγότηταν χλόης...» παρακάτω «Εάν εις τον καρκίνον λάχη, εις λείψιν των υδάτων δηλοί, ...και εις θνήσιν των πετινών του αέρος ήγουν των κτηνών...³¹».

Η παρουσία της ομίχλης στα ζώδια

Σε πολλές περιοχές συσχετίζουν και αποδίδουν την καταστροφή των καρπών και των σπαρτών στην παρουσία ομίχλης τους μήνες Οκτώβριο με Ιανουάριο ενώ αντίθετα,

²³ CCAG 059/3, 94-96.

²⁴ Abbot 1903, 13.

²⁵ Ζευγώλη-Γλέζου 1963, 77.

²⁶ Abbot 1903, 14.

²⁷ Λουκόπουλος-Λουκάτος 1951, 82.

²⁸ Βροντολόγιον 1687, φ8ν.

²⁹ Βροντολόγιον 1687, φ9ν.

³⁰ Βροντολόγιον 1687, φ26ρ-29ν.

³¹ Βροντολόγιον 1687, φ6ν.

πιστεύεται ότι η εμφάνισή της ομίχλης κατά τους μήνες Απρίλιο και Ιούλιο, ενισχύει την παραγωγή και προκαλεί ευφορία. Σε Σεληνοδρόμιο του 16^{ου} αι. αναφέρεται:

«Εάν εν τω Κριώ (Μάρτιος³²) η Σελήνη κατά την πρώτη φυλακή τας κεραίας συνάγη αγαθόν σημαίνει καιρόν ... Ει κεραυνός γένηται σημαίνει σπάνησιν καρπών, ει δε γένηται ομίχλη, ευφορίαν ... ει δε αιματώδης γένηται η Σελήνη, σίτου ευφορίαν σημαίνει. ει δε πνεύματα μεγάλα πνεύσωσιν σημαίνει φθοράν κτηνών».

Ο Λυδός αντίθετα, περιορίζει σε λίγα μόνον ζώδια τις προβλέψεις του για την ομίχλη. Έτσι «Σελήνη στον Αιγόκερω (Δεκέμβριο)..ει ομίχλη γένηται χάλαζα ποιείται», «Σελήνη Υδροχώ (Ιανουάριος) ..ει δε ομίχλη γένηται σίτου και οίνου δαψίλειαν δηλοί..», «Σελήνη Ιχθύσιν (Φεβρουάριος) ..εάν ομίχλη εις την γην πέση, συνοίσει τοις καρποίς..».

Για να αποδιώξουν την ομίχλη (αμούχλου) στην Κάρπαθο λ.χ., απειλούν ότι θα τη δείρουν με τη *σκίλλα*, την *σκιλλοκρέμυδα*, λέγοντας και σχετική επωδή: «μτσάς μου, μτσάς μου, την αμούχλου/ να τη βάλω στησ σακκούλα/ να τη γείρω με τη βίτσα/ τσαι με τη χλωρή παπούτσα,/ να τη ρίξω στην αυλή μου/ να την τρώνε οι πετεινοί μου³³». Σε άλλες περιοχές πιστεύουν ότι η ομίχλη που την ονομάζουν *αντάρα*, είναι σύννεφο που έπεσε στη γη³⁴.

Στην Κύπρο λένουν «Άμα κάμει πάος έσει νερά κοντά», δηλαδή όταν έχει βαρεία ομίχλη, πάχνη, η βροχή είναι κοντά³⁵. Ακόμα «Άμα ο ουρανός τον φλεβάρην τζαι τον Μάρτην εν ξάστερος τζι εν φυσά αέρας κάμνει πάος», έχουμε καταστροφή των σπαρτών³⁶.

Γνωστές είναι και οι παροιμίες « Όποιος τον Οχτώβρη δεν ήσπειρεν οχτώ σωροί δεν ήστησε», δηλαδή η σπορά του Οχτώβρη έχει την καλύτερη απόδοση³⁷. Ακόμα «Άμα πλιεί ο Οχτώβρης ανάγκη του Μάρτη δεν έδει³⁸» δηλαδή αν πιεί νερό το χωράφι τον Οκτώβρη δεν έχει ανάγκη τον Μάρτη. Βεβαίως «Άμα σιονίς' ο Οχτώβρης πούληνε βούδκια τζαι γόραζε σιτάριν³⁹», Δηλαδή εφόσον χιονίσει ο Οκτώβρης πούλησε τα βόδια και αγόραζε σιτάρι γιατί δεν έχεις σοδειά ούτε τροφές για τα ζώα

Προστασία της σποράς από νετό ή χαλάζι

Είναι γνωστό πόσον ωφέλιμος είναι στους γεωργικούς πληθυσμούς, η πτώση βροχής σε συγκεκριμένο χρόνο και αντίθετα πόσο επιβλαβής συχνά είναι η απουσία της. Για την προστασία από τη χαλαζόπτωση των αγρών, αλλά και των δένδρων και των καρπών γενικότερα, την οποία προσπαθούσαν να απομακρύνουν δια μαγικών μέσων, συναντάμε ιδιαίτερες αναφορές ήδη από την αρχαιότητα. Αναφορά για κατάδεσμο βροχής συναντάμε και στον Πανσανία, ο οποίος λέγει ότι του είπαν πως με εξορκισμούς απότρεπαν την πτώση χαλάζης⁴⁰. Κατά τους βυζαντινούς χρόνους αλλά και κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους⁴¹, υπήρχαν ορισμένοι οι οποίοι διατεινόταν ότι με μαγικά μέσα μπορούσαν να προκαλέσουν ή και να αποτρέψουν τη βροχή ή το χαλάζι, ήταν δε γνωστοί ως *νεφοδιώκται* ή *νεφοκράται*. Τόσο έντονο φαίνεται ότι ήταν το φαινόμενο ώστε συναντάται και σχετικό επώνυμο⁴².

³² Grumel 1958, 124.

³³ Πετρόπουλος 1959, 56.

³⁴ Τσολοδήμος- Δημητρακάκης 1978, 629.

³⁵ Ξιούτας 1984,73, α.α.200.

³⁶ Ξιούτας 1984, 77 α.α.216.

³⁷ Ζευγώλη-Γλέζου 1963, 229.

³⁸ Ξιούτας 1984,77 α.α.222.

³⁹ Ξιούτας 1984,79 α.α.227.

⁴⁰ Πανσανίας 34.3.

⁴¹ Maury 1877, 178.

⁴² Miklosich-Müller 1883, 234.

Χαρακτηρίζονταν δε δια των λέξεων αυτών «οι τα νέφη διερωτώντες⁴³», αυτοί δηλαδή που παρατηρούσαν την κίνηση των νεφών και μάλιστα τα σχήματα τα οποία διαμόρφωναν αυτά στο στερέωμα, κατά την δύση του ηλίου. Από τη μελέτη αυτών προέβλεπαν αν θα επακολουθήσουν άνεμοι ή και βροχές. Έκαμαν δηλαδή νεφελομαντεία.

Όπως λέγει Ιουστίνος ο Μάρτυς «οι καλούμενοι νεφοδιώκται, οι επαοιδίαις τισί κατασκευάζονται ένθα βούλονται χαλάζας καί αμέτρους υετούς ακοντίζειν⁴⁴». Γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει και ο Δαμασκηνός: «πάλιν λέγουσιν ότι νεφέλας καί ύετούς παράγουσι γόητες άνθρωποι καί τούτο ματαιολογοῦσι⁴⁵». Παρόλα αυτά η εκκλησία αυτούς που για καλό σκοπό, όπως για προστασία των καρπών, απότρεπαν τη βροχή, δεν φαίνεται να τους καταδικάζει, επειδή τους θεωρούσε ως πρόξενους καλού. Στον νομοκάνονα του Φωτίου αναφέρεται σχετικά: «οι δια μαγείας τη σωτηρία των ανθρώπων ή τη σωφροσύνη υποβουλεύοντες τιμωρούνται, ου μεν οι προς θεραπείαν των ανθρώπων ή την ευετηρίαν των καρπών ποιούντες οίον βροχήν ή χάλαζαν επέχοντες⁴⁶». Το αυτό αναφέρεται σε διάταξη του Λέοντος Σοφού: «ξε΄... φωραθείη μαγγανεύομενος ... είτε αποτροπής της των καρπίμων βλάβης...»

Σε πολλές περιοχές για την αποτροπή καταιγίδας ανάβουν κεριά επιταφίου, ενώ στην Πάρο σταυροκοπιούνται λέγουν μια ευχή και χαράσσουν στη γη σταυρό με μαυρομάνικο μαχαίρι⁴⁷. Ακόμα και σήμερα οι αλατοποιοί και οι κεραμοποιοί στη Θράκη, προς απομάκρυνση της βροχής μεταχειρίζονται γοητείας⁴⁸. Ο Νικόδημος Αγιορείτης τον 18^ο αι., αναγνωρίζει την νεφοδιωκτική πράξη ως το όγδοο είδος μαγείας και τη στηλιτεύει.

Ο Θεσσαλονίκης Ευστάθιος τον 13^ο αι. αναφέρει: «Αι δε χάλαζαι κακόν άλλο και αυταί πολέμιον τη περί γην απάση εκφύσει. Και αμπέλους μεν αυτάς εσπαράσσεσθαι και δεινά κατ' αυτών ποιείν και κατασκήπτειν καρποίς δένδρων και κατατρίβειν αυτά..⁴⁹». Σε νομοκάνονα της μονής Ιβήρων του 17^ο αι. διαβάζουμε: «κεφάλαιον ρξδ΄... αποδένουσι το χαλάζι με μαυρομάνικο μαχαίρι ή την βροχήν ..⁵⁰». Το ίδιο αναγράφεται σε χειρόγραφο από τη Μακεδονία. «+περί να σταματήσης χαλάζιν. Όταν ιδής οπού αρχίζει να πέφτη χαλάζιν, της ώρας να έχης μαυρομάνικον μαχαίριν...⁵¹». Συνεχίζοντας ο Νομοκάνονας αναφέρει «..όταν πέφτη το χαλάζι, ρίπτουσι σίδηρα έξω δια εμπόδιον..». Μέχρι και σήμερα στο Ζουπάνι (Πεντάλοφο) και το Σισάνιο της Μακεδονίας το ίδιο πράττουν. Για να σταματήσουν την καταστροφική βροχή ή το χαλάζι, απορρίπτουν τη σιδερένια πυροστιά ανατρέποντες την, στην αυλή της οικίας των⁵².

Όμως αν συμβεί και βρίσκεσαι έξω στην ύπαιθρο τότε: «...το δέρμα της αλεπούς [φόραγε] δεν θέλει εγγίξει κεραυνός μηδέ χάλαζα και εκεί όπου είναι συκέα και δάφνη κεραυνός δεν πιάνει..⁵³». Εις τον Ναίμονα της Μεσημβρίας το Πάσχα έκαναν μίαν

⁴³ Ράλλης-Ποτλής 1859, 356.

⁴⁴ Ιουστίνος 6, 1277.

⁴⁵ Δαμασκηνός 96 532.

⁴⁶ *Photii* Θ΄.85.

⁴⁷ Νομοκάνονας 1668, 674.

⁴⁸ Παπαϊωαννίδης 1929, 179.

⁴⁹ Ευστάθιος 1832, 80.20.

⁵⁰ Πολίτης 1911-1912, 386.

⁵¹ Abbot 1903, 363.

⁵² Λουκόπουλος 1921, 21.

⁵³ *ΣΒΝΦ* 1800, φ.20 γ.

κουλούρα με 5 αυγά, πήγαιναν στα αμπέλια και τα έτρωγαν, τα δε φλούδια τους τα παράχωναν κοντά στα κλήματα σε μια προσπάθεια να αποτρέψουν το χαλάζι⁵⁴.

Βροντολογία

Μια ακόμα σημαντική πηγή πληροφοριών για το μέλλον της αγροτικής παραγωγής και όχι μόνον, είναι και τα Βροντολόγια. Δηλαδή ο συσχετισμός της αγροτοκτηνοτροφικής παραγωγής γενικότερα αλλά και κάποιου κοινωνικού γεγονότος με το άκουσμα βροντής σε συγκεκριμένο ζώδιο, όπου βρίσκεται άλλοτε ο Ήλιος, άλλοτε η Σελήνη. Έτσι σε βροντολόγια διαβάζουμε: «Εάν βροντήσει ο Καρκίνος (Ιούνιος) άνεμος πολύς πνεύσει και όλα τα γενόμενα σάα γίνονται, σίτος και κριθάρι πολύς έσται και πλήθος γενήσεται...⁵⁵», σε άλλο διαβάζουμε: «Σελήνη α' εάν βροντήση των καρπών ευφορία έσται εξηρημένων κριθών..ε' εάν βροντήση απαίσιον τοις αγροίς...⁵⁶».

Αντίθετα «Εάν Λέων (Ιούλιος) βροντίση εις όλους τους καρπούς φθορά σημαίνει ..οσπρείων απώλεια και επί τα άγρια θηρία μανίαν γενήσεται...⁵⁷». Ο Φίγουλος σημειώνει για τον Λέοντα «...ιβ' εάν βροντήση ψύχος τω θέρει αδόκητον δι ού φθαρήσεται τα επιτήδεια... ιη' εάν βροντήση ένδειαν καρπών εξ επομβρίας δηλοί...⁵⁸»

Συχνά την καταστροφή των καρπών τη συνδέουν με τους κεραυνούς και με τις βροντές κατά τους μήνες Απρίλιο και Μάιο. Κατά τον Πάξαμο όταν πέφτουν βροντές και αστροπελέκια κατά κανόνα πιστεύεται ότι χαλάει το κρασί. Για προστασία του όταν κλείνουμε τα πιθάρια πρέπει να τα κουμπώνουμε με σίδηρο ή και με κλωνάρια από δάφνη.

Σεισμολόγια

Αλλά και τα γνωστά Σεισμολόγια άμεσα συνδεδεμένα με τα Βροντολόγια, αναδεικνύονται σε πολύτιμους συνεργάτες των αγροτών και των κτηνοτρόφων, αφού το γεγονός του σεισμού, ανάλογα με το χρόνο εμφάνισης του, άλλοτε ημέρα και κάποτε νύχτα, συσχετισμένο με το αντίστοιχο ζώδιο, προδίδει και την επικείμενη πλούσια παραγωγή ή και την καταστροφή της όπως λ.χ. τον Αύγουστο όπου η «Παρθένος εάν ημέρα σεισμός γένηται ... το γένημα καθέξει ... και απώλεια εις το κρασί ... εάν νυκτί σεισμός γένηται τα μικρά ζώα απόλλονται αι δε πηγαί των υδάτων ανθήσουσιν και όμβρος του έτους εξανθήσουσιν και τα γενήματα πληθυνθήσονται...⁵⁹».

Αντίθετα σε άλλο χειρόγραφο Ιατροσόφιο διαβάζουμε: «Μην Αύγουστος εν τω Παρθενω σησμος γενή ... τα δένδρα πνηγήσιωντε και σταφυλλάς, σπάνις εν τω ύδωρ ... Εάν νύκτα γενή σησμός τα μικρά ζώα απόλλονται και αι πηγαί των υδάτων ανθήσουσιν και το γένημα πληνηθηθοίσεται και καλλά έσται πολλά.⁶⁰».

Όταν όμως αυτό συμβεί τον Απρίλιο «..εν τω Ταύρω σησμός γένη..όμβρη πολλά έσονται και οι καρποί και τα δένδρα ευφορήσουσαν...⁶¹». Όπως και «Μην Σεπτέμβριος εν τω ζυγώ σησμός γενήσεται καρπών απόληψης και αφάνησης...⁶²».

Προστασία ποιμνίων

⁵⁴ Μέγας 1949, 109.

⁵⁵ Αρχείο Κώδιξ 5, Φ1r.

⁵⁶ Λυδός 1838, 307.

⁵⁷ Αρχείο Κώδικας 5, Φ1v.

⁵⁸ Λυδός 1838, 310.

⁵⁹ Αρχείο Κώδιξ 5, Φ6v.

⁶⁰ ΣΒΝΦ Κώδιξ 8, Φ.51r.

⁶¹ ΣΒΝΦ Κώδιξ 8, Φ48v.

⁶² ΣΒΝΦ Κώδιξ 8, Φ52v.

Τα Σεληνοδρόμια, και τα Βροντολόγια παρέχουν στοιχεία που ενδιαφέρουν και τους κτηνοτρόφους. Ας δούμε μερικά. Είναι γνωστό ότι από τις 23 Απριλίου του Αγ. Γεωργίου αρχίζουν οι εποχικές μετακινήσεις των κτηνοτρόφων, όταν τα κοπάδια των συντροφικών-συγγενικών συσσωματώσεων, τα *τσελιγγάτα*⁶³ ξεκινούν από τα χειμαδιά για τα θερινά βοσκοτόπια πάνω στα βουνά. Ένα «θεσμοποιημένο φαινόμενο» με αρχαίες καταβολές τόσο στα Βαλκάνια όσο και στη Μεσόγειο γενικότερα⁶⁴. Σύστημα που είναι γενικότερα γνωστό ως *transhumance*⁶⁵.

Περί τα τέλη Απριλίου μέχρι τα μέσα του Μαΐου πραγματοποιείται στα τσελιγγάτα κατά τη διαδρομή η κουρά των ζώων, δηλαδή το κούρεμα των γιδοπροβάτων. «Μήτε κρύους έτι όντος, μήτε θέρους ώρα, αλλά μεσούντος έαρος κείρειν χρή τα πρόβατα⁶⁶», αναφέρεται στα Γεωπονικά. Αλλά και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης το ίδιο σημειώνει⁶⁷. Είναι γνωστό ότι αν δεν αφαιρέσουν το πλούσιο μαλλί, τα ζώα θα μπλέκονται στα αγκάθια των δένδρων και θα παγιδεύονται. Τη σχετική εργασία αναλαμβάνουν ειδικοί κουρευτάδες σε συνεργεία στα πλαίσια του τσελιγγάτου⁶⁸.

Επομένως ειδικότερα για τη κτηνοτροφία, αν πνεύσουν άνεμοι δυνατοί κατά τους μήνες Απρίλιο και Μάιο όταν η Σελήνη είναι στον Κριό και τον Ταύρο, δηλαδή στην αρχή του καλοκαιριού, και βρουν γυμνά τα ζώα, τότε είναι βέβαιον ότι θα υπάρξουν ζημιές στα κοπάδια. Αυτό επισημαίνει και σεισμολόγιο του 18^{ου} αι. «Μάρτιος εάν σεισμός γένηται εν ημέρα ίππων και βοών απώλεια και πάντων των τετραπόδων φθορά, το γέννημα συν τοις δέντροις ευφορήσονται και αν γένη αβροχία τον αυτόν μήνα έσται λιμός⁶⁹.»

Επιζήμια για τους ανθρώπους αλλά κυρίως επικίνδυνα για μικρά ζώα, είναι διάφορα θηρία και πτηνά. Χειρότερος αναγνωρίζεται ο λύκος, ο οποίος κατασπαράσσει τα κοπάδια, η αλεπού που πνίγει τα κατοικίδια πτηνά, αλλά και αρπακτικά όρνεα, αετοί, γεράκια, γυπαετοί⁷⁰, που συχνά τα αναρπάζουν. Για το λόγο αυτό «αποδένουσι τον αετόν εις το να μην αρπάξη τας όρνιθας, ..ή αποδένουσιν και άλλα θηρία και ερπετά», όπως αναφέρει ο Ιβηρίτικος νομοκάνοντας⁷¹.

Δέσιμο των λύκων

Στους Νομοκάνονες γίνεται συνηθέστατα αναφορά σε εκείνους «... που αποδένουν τον λύκον, ίνα μη φάγη τα ζώα τους⁷²». Από χειρόγραφο του 16^{ου} αιώνα μαθαίνουμε ότι για το σκοπό αυτό έγραφαν και μαγικά γράμματα πάνω σε μολυβένια πλάκα, την οποίαν μετά κατάχωναν στο χώμα, μέσα στη μάνδρα όπου υπήρχαν ζώα⁷³. Υπάρχουν πολυπληθείς αναφορές ακόμα και σήμερα για τον τρόπο απόδεσης ή δέσμευσης των λύκων, αλλά και αντίστοιχα για τους αετούς ή τα γεράκια⁷⁴.

Η διαδικασία του δεσίματος των λύκων και των άλλων θηρίων, φαίνεται ότι ήταν ένα φαινόμενο πολύ έντονα διαδεδομένο στις αγροτικές και ορεινές περιοχές, αφού σχετική

⁶³ Αρσενίου 1972,16. Νιτσιάκος 1975, 278 .

⁶⁴ Braudel 1991, 119-121.

⁶⁵ Goltsiou 2011, 31-35.

⁶⁶ Βάσσοσ 1871, 18. 8. 1.

⁶⁷ Ευστάθιος 1832, 140, 40.

⁶⁸ Γκιόλιασ 2004, 132-133.

⁶⁹ Οικονόμου-Αγοραστού 1984, 93.

⁷⁰ Μουζάκης 1995, 51.

⁷¹ Πολίτης 1911-1912, 386.

⁷² *Βιβλιοθήκη* K31,φ.37v,62r. K59, φ.178v. *Ιστορική* K205, φ.93r. *Εθνική* K673 φ.186r-v.

⁷³ Pradel 1907, 3.

⁷⁴ Κουκουλέσ 1928, 483-490.

αναφορά του εισήλθε ακόμα και στα εξομολογητάρια⁷⁵ της εποχής. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει τη συνεχή προσπάθεια της εκκλησίας να αποτρέψει ή και να εξαλείψει την όποια παρέκκλιση από τους εκκλησιαστικούς κανόνες, επιβάλλοντας σκληρά επιτίμια. Σε άλλο νομοκάνονα οι αμποδένοντες θεωρούνται ως αιρετικοί επειδή παρέχουν θυσία στο Σατανά και όχι στα θηρία του Θεού⁷⁶ για αυτό και τιμωρούνται με επιτίμιο για 6 χρόνια και 90 μετάνοιες καθημερινά. Ως προς την τιμωρία σε άλλο κείμενο αναφέρεται «..ο αποδένων ζώα να μην τα φάγη ο λύκος οι τοιούτοι, χρόνις ή μη κοινωνήσουν..κατά τον ξέ κανόνα και τον οβ' του μεγάλου βασιλείου⁷⁷». Ο Ζωναράς, ερμηνεύοντας τον 36^ο κανόνα της εν Λαοδικεία συνόδου, λέγει «δι' □παιοιδίας δεσμο□σι τούς λύκους, ώστε μη δύνασθαι αυτούς βλάψαι κτήνος με□ναν □ξω που τ□ς □παύλεως⁷⁸».

Ακόμα περισσότερο το δέσιμο του λύκου είναι ένα από τα στοιχεία, που σύμφωνα με τους κανόνες απαγορεύουν στον πράττοντα αυτά, να χριστεί ιερέας αφού η ποινή την οποία επισύρει το γεγονός είναι το αιώνιο πυρ. Αν μάλιστα κάποιος «είναι ιερέυς και αποδένει τους λύκους ίνα μη φάγωσι τα ζώα του...καθαιρείσθω⁷⁹».

Βεβαίως τον αετό, το γεράκι, την καρακάξα, μεταξύ άλλων, τα θεωρούν χρήσιμα για το περιβάλλον και τα προστατεύουν, αφού όπως επισημαίνεται, απαγορεύεται να τρώνε το κρέας τους⁸⁰.

Προστασία των ποιμνίων στα λιβάδια και από κλοπές

Το πλέον βασικό λειτουργικό προαπαιτούμενο της ημινομαδικής κτηνοτροφίας, αλλά και πρωταρχική υποχρέωση των τσελιγγάδων, υπήρξε πάντοτε η εξασφάλιση λιβαδιών, βοσκότοπων⁸¹, τόσο κατά τη χειμερινή, όσο και κατά τη θερινή περίοδο. Ανάμεσα στα καθήκοντά τους είναι ο εντοπισμός και η μίσθωση των εποχικών λιβαδιών. Η ποιότητα αλλά και η ποσότητα του χόρτου βοσκής της ενοικιαζόμενης έκτασης, του λιβαδιού, αποτελούν τα βασικά στοιχεία διαχωρισμού για το ποια από τα ζώα θα βοσκήσουν στη συγκεκριμένη περιοχή ή σε μέρος αυτής⁸². Σε λίγους Νομοκάνονες συναντάται ένα κεφάλαιο *Περί λιβάδιν*, που αναφέρει: «κφ χλγ': Εάν δε και τόπους λιβάδιν, ή λόγκον εξαγοράσω από τινάν ότι βόσκω τα πρόβατά μου και από τα βότανα του τόπου κακά φθαρούσιν τα πρόβατά μου, ...εξαγοράν δεν τον δίδω⁸³».

Αναδεικνύει τις επιβαλλόμενες από το ισχύον εθιμικό δίκαιο σχέσεις, ειλικρινείας και εμπιστοσύνης και επιβεβαιώνει την αναγκαιότητα της συναλλακτικής πίστης. Βεβαίως αν κάποιος με δόλο δώσει βότανα σε ξένα πρόβατα ή τα αφήσει από την πείνα να ψοφήσουν τότε καταδικάζεται να τα πληρώσει στο διπλάσιο⁸⁴.

Σε κάθε τσελιγγάτο υπάρχει και μια ομάδα που ασχολείται με τον ευνουχισμό ή *μουνούχισμα* των αρσενικών ζώων, κρατώντας μόνον ελάχιστα για αναπαραγωγή. Η παλαιότατη αυτή διαδικασία⁸⁵ που εκτελείτο με το *τσόκανο* είδος τσιμπίδας, απαιτούσε

⁷⁵ Ανέκδοτο 17^{ov}, φ.2,6.

⁷⁶ Ecclesiae 1677, 117, σοε'.

⁷⁷ Ανέκδοτο 17^{ov}, φ.6.

⁷⁸ Ράλλης-Γ. Ποτλής 1853, 203.

⁷⁹ Ανέκδοτο 17^{ov}, 26.

⁸⁰ Ανέκδοτο 17^{ov}, 27.

⁸¹ Οδύσσεια, Β. 467, Ε. 72.

⁸² Μουζάκης 2015, 26.

⁸³ Νομοκάνων 1668, 549.

⁸⁴ Νομοκάνων 1668, 470.

⁸⁵ Παπαδόπουλος 1981, 260.

γνώσεις χειρουργικής ενώ ήταν ιδιαίτερα περίπλοκη για τα μεγάλα ζώα. Από τις ενέργειες αυτές έπρεπε να απέχουν οι ιερείς. Αν όμως συμβεί να είναι «Ιερέας κυνηγός ή καταδιώχτης ή ευνουχίζει ζώα ή ιατρεύει να αργήται μήνες τρεις της ιερωσύνης, ει μιν μεταμεληθεί και παύσει να κανονίζεται. Ει δε δεν παύσει να καθήρεται...⁸⁶»

Σε άλλο κεφάλαιο λαμβάνεται πρόνοια για το θάνατο εξ ατυχήματος στην περίπτωση που ο ιδιοκτήτης κτήματος βρήκε στο κτήμα του ποιμένα να βόσκει ξένα πρόβατα⁸⁷ και τον ξυλοκόπησε. Στην περίπτωση που αυτός πεθάνει μέσα στις οκτώ πρώτες ημέρες τότε του επιβάλλονται επιτίμια⁸⁸.

Συχνά σε Νομοκάνονες συναντάται μια παλαιότητα σύμβαση ποιμενικού δικαίου και δίδονται οδηγίες για την επίλυση ορισμένων προβλημάτων που αναφέρονται από την καταστρατήγηση των σχετικών διατάξεων.

«Όστις εξαγοράση τινάν να βόσκη αγέλην αλόγων βοών ή πάρουσιν λησταί... πλατήζω την, ή εγώ, ή άτις με εγγυήθη:-⁸⁹.»

Εδώ εξετάζονται οι περιπτώσεις που προκύπτουν, όταν για κάποιους λόγους, ηθελημένα ή και αθέλητα, ο έμμισθος βοσκός δεν επιστρέψει το κοπάδι στον ιδιοκτήτη. Μάλιστα μαθαίνουμε ότι συχνά για να αναλάβει κάποιος τη φύλαξη κοπαδιού ζώων άλλου ιδιοκτήτη, υποχρεούνταν ή του ζητείτο να βάλει και κάποιον εγγυητή, το πιθανότερο για την αξία του κοπαδιού. Μέχρι τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αι. συναντώνται αντίστοιχα συμβόλαια για τη φύλαξη ζώων.

Πρόκειται για μια σύμβαση, που ήταν ιδιαίτερα γνωστή στην Πτολεμαϊκή Αίγυπτο. Μια πρακτική άμεσα συνδεδεμένη με την προβατοτροφία, την οποίαν εισήγαγαν και διέδωσαν οι έλληνες άποικοι. Η διαδικασία αναφέρεται σε πάπυρους ελληνιστικών χρόνων⁹⁰. Σύμφωνα με αυτή ο ιδιοκτήτης μισθώνει σε ποιμένα επαγγελματία, τα γιδοπρόβατά του, κατά κανόνα, για συγκεκριμένο χρόνο και με κοινά αποδεχτούς όρους. Ο βοσκός οφείλει, να παραδίδει στον ιδιοκτήτη σε τακτά χρονικά διαστήματα ένα κασίκι, τυρί, κάποτε χρήμα, ενίοτε όμως τα πολύτιμα μαλλιά. Βασικά όμως με τη λήξη της σύμβασης υποχρεούται να επιστρέψει ισάριθμα ζώα, αθάνατα, τέλεια, αψόφητα στον ιδιοκτήτη

Ιδιαίτερη σημασία στους Νομοκάνονες αποδίδεται στα καματηρά ζώα, βεβαίως ομιλούμε για βόδια. Επιπλέον σκληρή ήταν η τιμωρία «ο κλέπτων ζώα ήγουν άλογα, βοΐδια, πρόβατα και έτερα τετράποδα χρόνις στ' μη κοινωνήση και μετανοίας καθ' εκάστην τ'(300)⁹¹». Υπάρχει ακόμα μια αναφορά η οποία επισημαίνει την ιερότητα των ζευγμάτων βοδιών «ρκδ'. Ιερεύς εάν κατατυχόν, βοΐδιον θνήσκον εν απόρω τόπω, οφείλει στριγγίσει, ουκ ενή άνθρωπος σφάζαι το βόδιν και ει μιν άνθρωπος ευρεθή, έστω ει δ'ού μη δότω αυτώ μετά μαχαίρας. πρώτον δε οφείλει ειπείν το Κύριε ελέησον, λ'(30) και μετά ταύτα σφάζας το βόδι, και εσθιέσθω. αυτός δε μόνον μη εσθιέτω εξ αυτού, δουλευσάτω χρόνον α', μετανοίας ρ'(90)⁹²».

Ενίοτε όμως τα βόδια εμπλέκονται μεταξύ τους με τα κέρατα και πολλάκις φθάνουν μέχρι θανάτου του ενός. Για το λόγο αυτό «Εάν δυο ταύροι παλαιούντες, σκοτωθεί ο εις, μεριζέσθωσαν οι δυο οικοκυροί, και τα ζώντα και του τεθανατωμένου...». Στη συνέχεια όμως

⁸⁶ Νομοκάνων 1668, 158.

⁸⁷ MIET 17^{ου}, φ. 114v.

⁸⁸ Ecclesiae 1677, 104.

⁸⁹ Νομοκάνων 1668, 549.

⁹⁰ Papyri 2.59195.

⁹¹ MIET 17^{ου}, φ.154r.

⁹² Ecclesiae 1677, 89.

διακρίνει μια ιδιαιτερότητα όταν η αγελάδα σέρνει προς το μέρος της τους ταύρους και σκοτωθεί κάποιο ζώο τότε «νόμος ου κρένει μόνον μένει η ζημία εις εκείνον οπού είχαν το ζών οπού εσκοτώθη⁹³»

Σε ορισμένους Νομοκάνονες συναντάται ένα κεφάλαιο το οποίο αναφέρεται αναλυτικά στις τιμωρίες όσων κατά επανάληψη κλέβουν ζώα. Σύμφωνα με την υποδεικνυόμενη πρακτική την πρώτη φορά να τους δείρεις και να πληρώσουν την μισή αξία των κλεμμένων, αν τύχει μάλιστα και δεν έχουν τη δυνατότητα να πληρώσουν, ας τους κόψουν το αριστερό χέρι. Τη δεύτερη να τους δείρεις, να τους εξορίσεις και να τους δημεύσεις την περιουσία. Τέλος αν συλληφθούν για τρίτη φορά να τους κόψεις και τα δυο χέρια, να τους δείρεις και να τους εξορίσεις. Σίγουρα είναι προτάσεις επηρεασμένες από τον Ισλαμικό νόμο.

Προστασία από λύσσα των ανθρώπων

Όταν όμως κάποιος φάγει ζώον που είναι «θηριάλωτο, ήγουν λυκοφάγομα ή άλλου θηρίου ... αν εναι ιερεύς καθήρεται και λαϊκός χρόνους δυο μη κοινωνήση και κανόνα να έχει νηστεία και ελεημοσύνη...». Με τις αναφορές αυτές στους Νομοκάνονες καταβάλλεται προσπάθεια να προστατευθεί κυρίως, ο άνθρωπος από τη λύσσα, αλλά κυρίως εξαιτίας των δοξασιών περί βρικόλακων. Σε Νομοκάνονα του 1668 υπάρχει λιγότερο σκληρή τιμωρία για τους λαϊκούς μόνον «να είναι ακοινώνητος χρόνους δύο». Αντίθετα σε άλλον του τέλους του 16^{ου} αι. καταγράφονται χρονικές διακρίσεις για όσους τρώγουν ζώα που τα έχουν δαγκώσει θηρία, αλλά και σκληρές τιμωρίες. «ει μεν αυτή τη ώρα, μονομερώς ευρεθή, εσθιέτω κατά βίας εί ή δυο ημερών ή τριών ευρεθή και εσθιέτωσαν αυτό επιτιμιάσθησαν οι τούτο εσθιόντες χρόνους γ'. μετανοίας σ'⁹⁴». Το ίδιο αναφέρεται και σε εξομολογητάριο του 1820, όπου ο πνευματικός κλείνει το ερωτηματολόγιο με το «...Ειπέ μου τέκνον μη να έφαγες ψόφιον κρέας ή αίμα ή πνικτόν ή λυκοφάγομα ή ορνεοπάτακτον ήγουν από σταυροαετού ή από άλλου ορνέου ή μη έφαγες κρέας ή τυρί την αγίαν τεσσαρακοστήν...⁹⁵»

Θήρα ελεύθερων ζώων

Ακόμα και για τα ελεύθερα ζώα αυτά που θηρεύουν οι κυνηγοί, λαμβάνεται πρόνοια, κυρίως όμως τίθενται κάποιοι κανόνες.

«Περί ζώων αγρίων κφ. χη'. Όλα τα άγρια ζώα, ήγουν αλώπεκες, έλαφοι, λαγωοί, και τα όμοια, όστις τα πιάσει αρχήν εκείνου είναι. Το τρωθέν παράτινος άγριον ζώον και διαφυγόν μεν τας εκείνου χείρας ... τούτον το ειρημένον θηρεύσεις ζώων...⁹⁶»

Συχνά όμως βρίσκονται ζώα πνιγμένα σε δίκτυα. Στην περίπτωση αυτή «Έθος παρακολούθησε τοις ... ρίπτειν αυτά ως θνησιμαία...⁹⁷». Σφάζεται και τρώγεται μόνον όταν το κτυπημένο ζώο είναι ακόμα ζεστό, άλλως απορρίπτεται στα σκυλιά.

Σε άλλο κείμενο υπάρχουν συμπληρωματικές παραινέσεις για προστασία οι οποίες αφορούν λ.χ. τα πετεινά του ουρανού, εκεί αναφέρει: «τα υπό του κυνηγού πιασθέντα εις βρεχήν ει δε κρυφίως εσθιέτωσαν, χρόνον α' και μετανοίας ρ' (90)⁹⁸». Ακόμα περισσότερο υπάρχουν αναφορές και για όσους πιάνουν άγρια πετεινά και δεν τα σφάζουν αλλά τα

⁹³ Νομοκάνων 1668, 470.

⁹⁴ Ecclesiae 1677, 125.

⁹⁵ Μουζάκης - Καλάη-Μουζάκη, 2008, 330.

⁹⁶ Νομοκάνων 1660, φ.532-533.

⁹⁷ ΜΙΕΤ 17^{ου}, φ.145v-146r.

⁹⁸ Ecclesiae 1677, 125.

κρατούν για κράχτες, ώστε να μπορέσουν να πιάσουν και άλλα πουλιά και μετά να τα φάγουν όλα μαζί, αυτοί λαμβάνουν επιτίμιο δυο χρόνια και κάνουν 90 μετάνοιες κάθε ημέρα⁹⁹. Βεβαίως συχνά και οι κυνηγοί ρωτούσαν αστρολόγους για το ποιές είναι οι αρμόζουσες ημέρες για κυνήγι, αλλά και ποία η καλύτερη μέθοδος που θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί για τη συγκεκριμένη ημέρα ή και την εβδομάδα.

Κάψιμο καλαμιών

Μια ευρέως γενικευμένη πρακτική ήδη από την αρχαιότητα, βελτιώσεως των εδαφών υπήρξε το κάψιμο των καλαμιών που απέμεναν στα χωράφια μετά το θέρισμα. προκειμένου να απαλλαγούν από τα υπολείμματα που δημιουργούν οι καλλιεργητικές φροντίδες, να εξοντώσουν διάφορους φυτικούς εχθρούς (έντομα) και να προετοιμάσουν το χωράφι τους για την επόμενη καλλιεργητική περίοδο. Επειδή όμως συχνά η τακτική αυτή δημιουργούσε προβλήματα και ζημιές σε κοντινές ιδιοκτησίες σε κώδικα του 17^{ου} αι. διαβάζουμε σε ποιές περιπτώσεις είναι υπεύθυνος αυτός που έβαλε φωτιά στον καλαμιώνα του χωράφιού του, ξέφυγε η φωτιά και έκαψε γειτονικά: Με ένα άλλο κείμενο επιβάλλονται και οι σχετικές τιμωρίες ή κανόνες: «Οι καίοντες οίκους ή άλωνας ή τέμνοντες αμπελώνας χρόνους κ' μη κοινωνήσουν ει δε ευρεθώσι και ζημία υποστώσι τα ήμισυ τούτων επιτιμάσθωσαν και μετανοίας καθ' εκάστην τ'(300)¹⁰⁰». Βεβαίως σήμερα καταβάλλεται έντονη προσπάθεια να περιοριστεί το φαινόμενο αυτό, προκειμένου να εξασφαλιστεί η μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα-παραγωγικότητα γενικότερα της γεωργίας.

Παραβατικές ενέργειες αγροτοκτηνοτρόφων

Μη αποδεκτές ενέργειες για αύξηση των ποιμιών

Σε πολλούς Νομοκάνονες συναντάμε και ευχές για ευλογία, προστασία και αύξηση της ποιίμνης¹⁰¹. Όμως σε Νομοκάνονα του 1799 «..διάβαζε και με το μαυρομάνικο μαχαίρι σταύρωνε ότι κακόν και αν είνε ... από πτηνό ή από πηγήν ... ή μύλου χάντακα ... ή έγας ή πρόβατον..¹⁰²». Για να πληθαίνουν τα ζώα αναφέρονται και μαγικές ενέργειες «την ημέραν του Μεγάλου Βασιλείου κάμνουσι κάποια ψωμία κλειστά και τα βάλλουσιν εις τα κέρατα των βόων αυτών να ιδούσι, καρπίζουσιν οι καρποί των χωραφιών αυτών και κάμνουσιν οι τάλανες ελληνισμόν¹⁰³».

Ενίοτε συναντώνται περιπτώσεις όπου ο κτηνοτρόφος προσφέρει για βοήθεια στο ποιμνίό του τη μεταλαβιά που κράτησε στο στόμα του: «σογ'. Ο δε μεταλαμβάνων, και κρατήση την αγίαν δωρεάν εν τω στόματι αυτού, πτύει ταύτην επί το ζώνον αυτού, ή επί μελυσίον, ή επί προβάτων αυτού, επιτιμάσθω χρόνους δ' μετανοίας ρ'.(100)¹⁰⁴».

Μεταξύ των άλλων όμως συναντήσαμε και μιαν άγνωστη πρακτική, τη θυσία. Έτσι Νομοκάνονας του 17^{ου} αναφέρει: «+Ευχή εις θυσίαν κρηών. Δέσποτα παντοκράτωρ πωλιέλεγε ... και δότηρ τον αγαθόν σε των πατέρων ημών του αβραάμ και Ισαάκ και Ιακώβ ο προσδεχόμενος θυσία και προσφοράς και ολοκαύτοσις εν ψυχή σιντετριμένη και πν(εύματι) ... και εις τιμήν και μνήμην του αγίου Δ(ημητρί)ου ου και την μνήμην επητελούμεν ...¹⁰⁵».

⁹⁹ Ecclesiae 1677, 141.

¹⁰⁰ MIET 17^{ου}, φ.152r.

¹⁰¹ Pradel 1907, 32.

¹⁰² Rouse 1899, 151-152.

¹⁰³ Πολίτης 1911-1912, 387.

¹⁰⁴ Ecclesiae 1677, 117.

¹⁰⁵ MIET 17^{ου}, φ. 9[116r].

Από την ανάγνωση της ευχής γίνεται φανερό ότι η θυσία εκτελείται κατά την εορτή του Αγίου Δημητρίου στις 26 Οκτωβρίου, όταν τα κοπάδια έρχονται στα χειμαδιά. Δηλαδή την περίοδο όπου κατά κανόνα ήταν ετοιμόγεννα τα περισσότερα γιδοπρόβατα. Με τον τρόπο αυτό η άγνοια αλλά και η συνεχής προσπάθεια των κτηνοτρόφων να πληθύνουν το κοπάδι τους, συχνά τους οδηγεί σε αξιοκατάκριτες υπερβολές.

Παραβατικές πρακτικές γεωργών

Η πλέον συνήθης παραβατική πρακτική των γεωργών υπήρξε πάντοτε, η μετατόπιση των μεταξύ των χωραφιών τους κοινών ορίων, ιδιαίτερα κατά το ετήσιο όργωμα. Σε κάθε όργωμα ο πρώτος πραγματοποιούν το ετήσιο όργωμα, μεγάλωνε κατά μια ή δυο αυλακίες σε βάρος κάποιου από τα γειτονικά χωράφια, δημιουργώντας έντονες μεταξύ των διενέξεις.

Συχνά πάντως δεν του έφθανε το να μεγαλώσει κατά μια ή δυο αυλακίες το χωράφι του ο γείτονας, προχωρούσε και στην κατάληψη καλλιέργεια μεγάλου μέρους του διπλανού του χωραφιού δημιουργώντας προβλήματα και στους δυο έτσι ώστε, «Εάν άνευ ειδήσεως του κυρίου της χώρας εισελθών εν αυτή νεώση ή σπείρη, μη λαμβανέτω μήτε υπέρ της εργασίας αυτού μήτε υπέρ του σπόρου, αλλ' ουδέ τον κόκκον του καταβληθέντα¹⁰⁶». Οι περισσότερο αμετανόητοι έφθαναν πολλάκις σε σημείο να μετατοπίζουν και τα υπάρχοντα όρια. «Κεφάλαιον οα'. Περί των αρπαζόντων γην και των βανόντων σύνορα. Όστις αρπάζη τινός, ήγουν χωράφι, ή αμπέλι,..ή άλλον τοιούτον και όστις ευγάλη σύνορα¹⁰⁷ και μετατοπίση, διπλά να το δώση». Αν πραγματοποιήσει αυτό απειλώντας τον ιδιοκτήτη με σπαθί ή κοντάρι ή και με δοξάρι ή αν τον θανατώσει τότε να του κόψουν το κεφάλι, συμπληρώνει άλλος Νομοκάνοντας¹⁰⁸. Ενίοτε αναφέρονται περιπτώσεις όπου αγρότες έκλεβαν *άροτρον* ή *ζηγόν* ή *άμαξα* ή *υνί* ή *δρέπανον* του γείτονά τους¹⁰⁹.

Επομένως υπήρξε αναγκαίο το να αναληφθεί σχετική από την εκκλησία προσπάθεια για να ανακοπεί αυτή η συνήθεια. Σε ανέκδοτο κώδικα επισημαίνεται «Περί καμπανιστού και παραυλακιστού. Ο παρακαμπανιστής έτη δ' επιτιμάσθω και καθεκάστην μετανόιας μ'(40), ο δε παραυλακίζων έχει επιτίμιον μήνας στ' μετανόιας καθεκάστην ρ'(100)¹¹⁰». Ακόμα και εκείνος ο οποίος κρυφά θερίζει από το διπλανό του «Ο παραθερίζων και εξανασπείρων χρόνον ά'μη κοινωνήση, μετάνοιες ρ'(100)». Όμως φαίνεται ότι οι αναφορές αυτές δεν υπήρξαν ικανές να αντιμετωπίσουν αυτές τις ενέργειες των αγροτών.

Τιμωρίες παραβατών από μέρος της εκκλησίας

Η απληστία του αγρότη *παραυλακιστή*, του κλέφτη *κρασόπουλου* ή του *παρακαμπανιστή*, μαζί με παραβατικές ενέργειες διαφόρων άλλων επαγγελματιών όπως του μυλωνά, ακόμα και της πόρνης, πέρασαν ήδη από τον 11^ο αιώνα στην Ανατολική εκκλησιαστική εικονογραφία και συναντώνται στις απεικονίσεις της Δευτέρας Παρουσίας σε εκκλησίες, με τις τιμωρίες των αμαρτωλών που εμφανίζονται να φέρουν κρεμασμένο στο λαιμό τους, το όργανο της αμαρτίας τους όπως, αλέτρι, μυλόπετρα, βαρέλια κ.άλ. και να τιμωρούνται με φίδια και διαβόλους. Παράλληλα αναπτύχθηκε μια μεγάλη εκκλησιαστική φιλολογία, η οποία προστέθηκε στην ήδη υπάρχουσα πλούσια, τη σχετική με την ερμηνεία του Δεκαλόγου. Στις

¹⁰⁶ Νομοκάνων 1660, Φ.696.

¹⁰⁷ Πετρόπουλος 1971, 230.

¹⁰⁸ Νομοκάνων 1668, 497-498.

¹⁰⁹ Ecclesiae 1677, 12.

¹¹⁰ MIET 17^{ov}, φ.170v.

ερμηνείες αυτές όμως ποικίλλει όχι μόνον ο αριθμός των εντολών, αλλά το πως προκύπτει αυτός.

Η παρουσία των παραστάσεων των κολαζόμενων και των ποινών έχει αναγνωριστεί ότι υπάρχει στις εκκλησίες περισσότερο για να προλάβουν την αμαρτία ως μέσον σωφρονισμού, παρά για να την καταδικάσουν σαν γεγονός, δηλαδή για παραδειγματισμό, υπενθύμιση, έλεγχο κοινωνικής συμπεριφοράς αλλά και προειδοποίηση για όσους τύχει να βρεθούν σ' αυτή τη θέση την ώρα της Μέλλουσας Κρίσης.

Παραπλάνηση βοσκών κατά την πώληση ζώων

Είναι γνωστό ότι οι αγοραπωλησίες ζώων πραγματοποιούνταν κατά κανόνα σε συγκεκριμένες κατά περιοχή εβδομαδιαίες αγορές, τα παζάρια. Πολλά από αυτά λόγω της μεγάλης παραγωγής σιτηρών αλλά και της γεωγραφικής τους θέσεως υπήρξαν σημαντικά εμπορικά κέντρα, όπως λ.χ. το Βελεστίνο στη Θεσσαλία. Η αγορά αυτή εξυπηρετούσε από την περίοδο της Οθωμανοκρατίας¹¹¹ τις αγοραπωλησίες των αγροτικών προϊόντων, αλλά και των ζώων σε τοπικό αλλά και περιφερειακό επίπεδο. Έτσι στο σύντομο χρόνο της διαπραγμάτευσης και εξέτασης για την αγορά ενός ζώου, δεν ήταν δυνατόν κάποιος να καταλάβει αν το πωλούμενο ζώο είχε κάποιο ελάττωμα¹¹².

Φυσικό ήταν να αναγράφεται σε Νομοκάνονα ότι αν αποδειχθούν τα ελαττώματα μέσα σε τέσσερις ημέρες τότε επιστρέφεται το ζώον. Αν όμως περάσουν 15 ή 40 ημέρες τότε δεν επιστρέφεται¹¹³

Κτηνοβασία, πτηνοβασία

Σε ανέκδοτο εξομολογητάριο, όπου δίδονται συμβουλές «περί του πως δει πνευματικούς οικονομείν τοις εις αυτοίς εξομολογουμένοις» διαβάζουμε: «ροστ' ο ζωοφθόρος και ο πτηνοβάτης, χρόνους ιε' να μη κοινωνήσουν κατά τον ξγ' κανόνα του μεγάλου Βασιλείου¹¹⁴». Το αυτό επισημαίνει και ανέκδοτος κώδικας που τους τοποθετεί ως προς την τιμωρία στα ιε' χρόνια, μαζί με τους μοιχούς και τους *αρρενοφθόρους*¹¹⁵. Εδώ πλέον τίθεται θέμα κοινωνικής ηθικής. Η κτηνοβασία και ειδικότερα η πτηνοβασία. Σε ένα κώδικα από τον Πόντο συναντάται μια διάκριση στους εκκλησιαστικούς νόμους. Αν ο εκτελών την πράξη είναι κάτω των είκοσι ετών και άγαμος, προέβη δε στη πράξη μια φορά και επιζητεί την θεραπεία, τιμωρείται 15 χρόνια να μη φύγει από τον τόπο όπου έγινε το γεγονός, δεν παντρεύεται και πέντε επιπλέον ακόμα χρόνια αν βρεθεί ότι δε μετάνιωσε. Να απέχει δε από τα θεία δώρα. Αν όμως είναι παντρεμένος τότε τιμωρείται για πέντε επί πέντε χρόνια, δηλαδή για 25 χρόνια και πέντε χρόνια των θείων δώρων. Τέλος αν είναι γέρος εις όλη την υπόλοιπη ζωή να απέχει της κοινωνίας και να κοινωνήσει μόνον όταν πεθάνει. Ο Άγιος Γρηγόριος ο Νύσσης το κατεβάζει στα 19 χρόνια.

Στους πολιτικούς νόμους όμως αναφέρει ότι οι *αλογευσάμενοι* ήτοι οι κτηνοβάτες *καυλοκοπέισθωσαν*¹¹⁶. Πρακτικές και πράξεις μιανές όμως σημαντικά διαδεδομένες κατά την περίοδο αυτή, στον αγροτικό κόσμο και όχι μόνον, απεχθείς, οι οποίες δυστυχώς συναντώνται ακόμα και σήμερα.

¹¹¹ Leake 1835, 436.

¹¹² Νομοκάνων 1668, 470-471.

¹¹³ Ecclesiae 1677, 104.

¹¹⁴ Ανέκδοτο 17^{ov}, φ.88.

¹¹⁵ MIET 17^{ov}, φ.134r.

¹¹⁶ Κώδιξ αρ. 575, 117-118.

Εθιμικό δίκαιο

Όσοι λέγουν έθιμα, εννοούν και αναφέρονται μόνον σε αυτά που συνήθως αναγνωρίζουν. Τις παραδόσεις και τις άλλες κοινωνικές συνήθειες του ελληνικού λαού. Κατά κανόνα ηθελήμενα ή αθέλητα αποφεύγουν να αναφέρονται στους κανόνες του δικαίου, αυτούς που πηγάζουν από την πατροπαράδοτη και εξελισσόμενη συνείδηση και εξαιτίας αυτού και μόνον του λόγου έχουν, σιωπηρά, υποχρεωτική και καθολική, αντί νόμου, ισχύ για τη ρύθμιση των κτηματικών, συναλλακτικών, οικογενειακών και κληρονομικών σχέσεων μεταξύ διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Το Ελληνικό εθιμικό δίκαιο βασιζότανε μονάχα στο μνημονικό του λαού, για το λόγο αυτό δημιουργούσε πολλές φορές προστριβές ανάμεσα στους διαδίκους, εκτός φυσικά της αβεβαιότητας. Όμως ήταν πολύμορφο και εύκαμπτο, δηλαδή «νέον» και «ίδιον»¹¹⁷. Οι Έλληνες έχοντας δημιουργήσει μια κοινή αντίληψη για το τι είναι δίκαιο, διαμόρφωσαν και ένα καθαρά εθνικό εθιμικό σύστημα δικαίου, βαθιά δεμένο με τη γλώσσα και την κοινωνία του συγκεκριμένου τόπου. Επομένως το εθιμικό δίκαιο θεωρούμενο ότι αποτελεί βασικό ρυθμιστικό παράγοντα καλής λειτουργίας του αντίστοιχου κοινωνικού πολιτισμού, ενδιαφέρει ολόκληρη την εθνική ζωή.

Επίλογος

Τελικά, με την πάροδο του χρόνου, στα κείμενα των νομοκανόνων, θα μπορούσαμε να δεχθούμε ότι ενσωματώνεται ενεργή προφορική γνώση των κοινωνιών, ενώ συχνά αναδύεται μέσα από αυτά και ένας τελετουργικός λόγος. Τούτο σαφέστατα φαίνεται από τους νομοκάνονες των χρόνων της Οθωμανοκρατίας, όπου οι παρεχόμενες σχετικές πληροφορίες είναι πλούσιες. Παράλληλα, πιστεύω ότι μέσα στα κείμενα συναντάται, μια γνώση¹¹⁸ πλατειά, υπερβατική, εσωτερική η οποία συμπυκνώνει εμπειρίες και πάθη πολλών χρόνων, ενώ αποτελεί μίαν αναγκαιότητα η οποία εφαρμόστηκε και φαίνεται ότι τηρήθηκε. Αναγκαίο βοήθημα βεβαίως είναι και η γνώση των σημερινών Ελληνικών δεισδαιμονιών, προλήψεων και μαγικών μεθόδων, η οποία μας βοηθάει να μάθουμε και να συγκρίνουμε το πως σε παλαιότερους χρόνους γίνονταν οι μαγικές πράξεις και με ποίας εκφάνσεις του βίου συνδέονται ορισμένες δεισδαιμονίες.

Βιβλιογραφία

- Αγαπίου μοναχού –Νικοδήμου μοναχού: *Πηδάλιον της νοητής νηός, της μιας, αγίας, καθολικής, και αποστολικής των Ορθοδόξων Εκκλησίας*, Λειψία 1800.
Ακαδημία Αθηνών ΚΕΜΝΕ: κωδ. 12-0001, 18^{οο} αι.
Ανέκδοτο εξομολογητάριο: 17^{οο} αι, Αρχείο Στέλ. Μουζάκη.
Αρσενίου, Λάζ.: *Τα τσελιγγάτα*, Αθήνα 1972.
Αρχείο Ιδιωτικό: *Κώδιξ 5, Βροντολόγιο, σεισμολόγιο, ιατροσόφιο* 17^{οο} αι.
Βαρβούνης, Μανώλης: *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία*, Αθήνα 1995.
Βάσσοι, Κασσιανός: «Γεωπονικά», *Γεωργικόν Δελτίον Β΄* (Απρίλιος –Ιούνιος), Αθήνα 1930.
Βάσσοι, Κασσιανός: *Σχολαστικός, Περί Γεωργίας εκλογαί*, επιμ. Henricus Beckh, Λειψία 1871.
Βιβλιοθήκη της Βουλής: *Κώδιξ 31 και Κώδιξ 59*.
Βροντολόγιον μονής Ιβήρων: α.563 του 1687.
Γκιόλιας, Μάρκ. : *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγγάτου*, Αθήνα 2004.
Δαμασκηνός, Ιωάννης: «Στοιχείον Μ, τίτλος Ζ΄, Περί μαντευομένων...», *PG* 96, στ. 532.

¹¹⁷ Πανταζόπουλος 1968, 4.

¹¹⁸ Μουζάκης – Καλάη-Μουζάκη 2008, 330.

- Δουλαβέρα, Βίκη: «Στίχοι για τους δώδεκα μήνες», *Ελληνικά* 49/1(1999), σ.47-50.
 Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος: Κώδιξ 673.
- Ζευγώλη-Γλέζου, Διαλεκτή: *Παροιμίες από την Απείρανθο της Νάξου*, Αθήνα 1963.
- Θεσσαλονίκη, Ευστάθιος: *Opuscula*, επιμ. Theophl. Tafel, Φρανκφούρτη 1832, Ιουστίνος ο Μάρτυς: Νόθα συγγράμματα, «Αποκρίσεις προς τους Ορθοδόξους», *PG* 6, στ. 1277.
- Ιστορική Εθνολογική Εταιρεία: Κώδιξ 205.
- Καφταντζής, Κ.: *Η Σερραϊκή χρονογραφία του Παπασυναδινού*, ΙΜΣΝ 1989.
- Κουκουλές, Φαίδων: «Μεσαιωνικοί και Νεοελληνικοί κατάδεσμοι», *Λαογραφία* Θ' (1928), σ. 480-498.
- Κριαράς, Εμ.: *Λεξικό Μεσαιωνικής Γλώσσας*, 12(1990).
 Κώδιξ Λέσχης Ποντίων Νάουσας: αρ. 575, 18^{ος} αι.
- Κωστής, Κ.: *Αφορία, Ακρίβεια, Πείνα*, Αθήνα 1993.
- Λεκατσάς, Παν.: *Η Ψυχή. Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας*, Αθήνα 1957.
- Λουκόπουλος, Δ.: «Λαογραφικά εξ Αιτωλίας», *Λαογραφία* 12(1921), σ. 21.
- Λουκόπουλος, Δ., Λουκάτος, Δ.: *Παροιμίες Φαρασών*, Αθήνα 1951.
- Λυδός, Ιωάννης: «Περί διοσημείων», *CSHB*, Βόννη 1838.
- Maugy, Alfred: *La magie et l'astrologie dans l'antiquité et au Moyén-Age*, Παρίσι 1877.
- Μέγας, Γ.: *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, τεύχος 3(1949).
- Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, (ΜΙΕΤ): κώδιξ 12, 17^{οο} αι.
- Μουζάκης, Στέλ. - Καλάη-Μουζάκη, Αναστασία: «Παρατηρήσεις και σχόλια σε ανέκδοτο Εξομολογητάριο (Νομοκάνονα) του 1820 από την Ύδρα», *Αργοσαρωνικός*, 1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Σαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998, επιμ. Ελένη Κονσολάκη, Πρακτικά 3 (Αθήνα 2008), σ. 321-340.
- Μουζάκης, Στέλ.: *Αναγνώστης Βασιλάκης Βωβουσιώτης κάτοικος Βελεστίνου. Ένας μεταπράτης Βλάχος του 19ου αιώνα. Παραγωγικές δραστηριότητες και εμπορικές πρακτικές Βλάχων ημινομάδων κτηνοτρόφων*. Προλόγισμα Καθηγητού Λαογραφίας Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας Κου Μανόλη Γ. Βαρβούνη, Αθήνα 2015.
- Μουζάκης, Στέλ.: *Συμβολή στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Δωδεκανήσου. Αγροτικός οικισμός στην Τήλο*, Αθήνα 1995.
- Νιτσιάκος, Β.: «Η ημι-νομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο», Συνέδριο Ιστορίας, *Ήπειρος, Κοινωνία - Οικονομία 15^{ος} - 20^{ος} αι.* Πρακτικά, Γιάννενα 1975.
- Ξιούτας, Π.: *Παροιμίες Κυπριακού λαού*, 1 (Λευκωσία 1984) και 3 (Λευκωσία 1985).
- Οικονόμου-Αγοραστού, Ιωάννα: «Ανέκδοτο σεισμολογικό κείμενο», *Ελληνικά* 35(1984), σ. 87-95.
- Παΐζη Μάχη-Αποστολοπούλου -Αποστολόπουλος Δ. Γ.: *Μετά την Κατάκτηση Στοχαστικές προσαρμογές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σε ανέκδοτη εγκύκλιο του 1477*, Αθήνα 2006.
- Πανταζόπουλος, Ν.: *Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του Ελληνικού Δικαίου* (Θεσσαλονίκη 1968²).
- Παπαδόπουλος, Θ.: «Ιστορία του Μακαρίτου Μάρκο. Ποίημα Κωνσταντίνου Διακόνου, υιού γνησίου Νικολάου», *Κυπριακαί Σπουδαί* 45(1981), σ. 252-265.
- Παπαϊωανίδης, Κ.: «Σύμμεικτα Λαογραφικά», *Θρακικά* 2(1929), σ. 179-181.
- Πανσανίας: *Κορινθιακά* 34.3.
- Πετρόπουλος, Δ.: «Θεοκρίτου ειδύλλια», *Λαογραφία* ΙΗ' (1959), σ. 52-57.
- Πετρόπουλος, Δ.: «Όρια Ιερά—Σταυράτα», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 11(1971), σ. 224-244.
- Πολίτης, Ν. Γ.: «Εν κεφάλαιον Νομοκάνονος. Περί γοητειών μαντειών και δεισιδαιμονιών», *Λαογραφία* 3 (1911-1912), σ. 378-388.
- Ράλλης, Γ. - Ποτλής, Μ.: *Ματθαίος Βλαστάρης, Σύνταγμα κατά στοιχείον*, ΣΤ' (Εν Αθήναις 1859), Γ' (1835).

- Σπουδαστήριο Βυζαντινής Νεοελληνικής Φιλολογίας (ΣΒΝΦ): Κώδιξ αρ. 9 του 1700, αρ. 46, 1800, αρ. 8, Ιατροσόφιον 1700 αι.
- Τσολοδήμος, Ν. - Δημητρακάκης, Τ.: *Το βιβλίο της Δερβεκίστας*, Αθήνα 1978.
- Χωνιάτης Νικήτας: *Ιστορία*, CSHB, Βόννη 1835, VII.
- Abbot, G.: *Macedonian Folklore*, Κέμπριτζ 1903.
- Braudel, F.: *Μεσόγειος*, μετάφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, Αθήνα 1991.
- Catalogus Cod. Astrolog. Graecorum*, (CCAG): Codices, Hispaniensis, Appendix-codices Scorialenses 0.1.
- CCAG: 04, Appendix.
- CCAG: 059/3 Appendix Cod 20, 94-96.
- CCAG: 07, *Codices Berolinenses. Appendix Cod.26*, σ.183-187.
- CCAG: *Codices Mutinenses. Appendix Cod.11*, 4, σ.110-113.
- Drexil, Fr.: «Anonymes Traumbuch des c. Paris gr. 2511 (Ονειροκριτικόν Πατριάρχου Νικηφόρου)», *Λαογραφία* 7(1925), σ. 352.
- Dupuy Jacques: *Au nom du père une histoire de la paternité*, Monaco 1987.
- Ecclesiae Graeca Monumenta*, I (Παρίσι 1677).
- Goldstein R. - Bowen A. C.: «A New View of Early Greek Astronomy», *Isis* 74 (No. 3, 1983), σ. 330-331.
- Goltsiou, Katerina: *Theme 4: Transhumance Routes. Report of Greece*, PRISMA (Οκτώβριος 2011), σ. 1-35.
- Grumel, V.: *La chronologie, Traite d'études Byzantines*, 1 (Παρίσι 1958).
- Leake, W. M.: *Travels in Northern Greece*, 4 (Λονδίνο 1835).
- Ludwich, Arthur επιμ.: *Maximi et Ammonis carminum de Actionum auspiciis reliquiae*, Λειψία 1877.
- Miklosich – Müller: *Acta et Diplomata*, VI (1883).
- Papyri Cairo Zenon: 2.59195, 3.59340.
- Photii Patriarchae Constantnopolitani: *Nomocanon*, Παρίσι 1615.
- Pitra J. Baptiste: *Analecta sacra specilegio solesmensi*, V, 2 (Παρίσι-Ρώμη 1888).
- Polyhistor, Alexandre: στο *Diogene Laerte*, VIII, 32.
- Pradel, Fr.: *Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters*, 3/3 (Giessen 1907).
- Rouse, W. H. D.: «Folklore from the Southern Sporades», *Folk-Lore Transactions of the Folk-lore Society*, X/1 (1899), σ. 151-152.
- Seneca: *Naturales Quaestiones*, 4,7,3.
- Stephano Henrico: *Thesaurus graecae linguae*, 2 (Παρίσι 1833), 7 (Παρίσι 1848-1854).
- Theodossiou, Efstratios, Manimanis, Vassilios and Dimitrijevic, Milan S.: «Astrology in the early byzantine empire and the anti-astrology stance of the church fathers», *European Journal of Science and Theology*, 8/2 (2012), σ. 7-24.